

O‘ZBEK TILIDA EGANING QO‘LLANISHI HAQIDA

Ummataliyev Ayyubxon Orifjon o‘g‘li

Andijon pedagogika instituti
O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi
3-bosqich talabasi

Arabboyeva Mahfuza Akramjonova

Andijon davlat pedagogika
Instituti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada mavjud bo‘lgan ega mavzusiga oid ma‘lumotlar batafsil bayon etilgan bo‘lib, unda eganing gapdagi o‘rni qay darajada ekanligi ko‘rsatilgan va ushbu mavzu yuzasidan eng kerakli ma‘lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Substantiv egalar, sintagmatik munosabat, egali gaplar, egasiz gaplar, atov gaplar, so‘z gaplar.

Abstract: In this article, the information on the possessive topic is described in detail, it shows the role of the possessor in the sentence, and the most necessary information on this topic is presented.

Key words: Substantive possessors, syntagmatic relation, possessive clauses, non-possessive clauses, noun clauses, verbal clauses.

Gapdagi hukm qaratilgan, fikr o‘zi haqida borayotgan, belgisi kesim tomonidan aniqlanadigan bosh kelishik formasidagi bo‘lak ega deyiladi. Kesim ifodalagan belgi (keng ma‘noda) egaga tegishli bo‘ladi. Ega ikki tarkibli gapning hokim holatidagi bo‘lagidir. Ega o‘ziga tobe bo‘laklar bilan ega tarkibini hosil qiladi. U o‘z sostavi va kesim sostaviga nisbatan hokim bo‘ladi. Ega kesim orqali ifodalangan harakat, holat, yoki biror belgini tashuvchi shaxs yoki predmetni ko‘rsatib, kim?, nima? so‘rog‘iga javob bo‘ladi.¹

Ega gapni tashkil etuvchi markazlardan biri bo‘lib, u absalyut hokim holatdagi bo‘lakdir. Ega funksiyasidagi so‘z doim predmetni anglatishi shart emas, u ba‘zan harakatning nomini angaltishi mumkin (masalan: Intilish foydali, chekish zararli), lekin bu ham keng ma‘noda predmet sifatida o‘ylanadi. Ega qanday so‘z turkumi bilan

¹ G‘.Abdurahmonov, A.Sulaymonov, X.Xoliyorov, J.Omonturdiyev “Hozirgi o‘zbek adabiy tili”

ifodalanmasin va qanday mazmuni anglatmasin, u bosh kelishikda bo'ladi. Bu forma uning abslyut hokimlik holatini ko'rsatuvchi grammatik belgilardan biridir. Eganing sintaktik holati tartibdan ham bilinib turadi.

Ega vazifasida keluvchi tipik so'zlar otlar va substantiv harakterdagi – ot kabi qo'llanadigan olmoshlardir. Shuningdek, grammatik xususiyatlari jihatidan ot tusida bo'lgan fe'llar – infinitiv, ish otlari va shu ma'nodagi sifatdoshlr ham ega bo'lib kela oladi. Bularndan boshqa so'zlar ega bo'lish uchun substantivlashgan bo'lishi – ot ma'nosida qo'llangan bo'lishi – otlashishi shart. Egalar qanday so'z bilan ifodalanishiga ko'ra ikki yirik guruhga bo'linadi: substantiv egalar va substantivlashgan egalar (Otlar, shu xarakterdagi so'zlar bilan ifodalanadigan egalar va substantivlashgan so'zlar bilan ifodalangan egalar).¹

Ega quyidagi so'z turkumlari bilan ifodalanadi:

1. Ot bilan: Ko'kda **quyosh** porlaydi.
2. Olmosh bilan: U o'zining otasi dyakon Kalistratov edi (Ch.Aytmatov).
3. Son bilan : **Besh**-o'ning yarmi
4. Sifatdosha bilan: O'qimagandan **o'qigan** yaxshi (maqol).
5. Harakat nomi bilan: **Yashash** – yaxshi , yaxshi **yashash** undan ham yaxshi (kinodan).
6. Otlashgan sifat bilan : **Yo'g'on** cho'zilguncha **ingichka** uziladi (maqol)
7. Undov so'z bilan : Endi rus **urrasi** eshitilganda, rabbimsan deb, holang bir qochib ko'rsin. (asardan)
8. Taqlid so'z bilan : **Guldur-shaldir, tarq-turuq** o'zgarishsiz davom etadi (A.Qodiriy).
9. Frazologik birliklar bilan: ...qishloqdagi bir-ikkita **og'zi kattalar** aslo bo'lmaydi deyishdi (R.Fayziy).
10. Sintaktik birliklar bilan: **Xotinsiz o'tish-xato, bolasiz o'tish** – jafo.(maqol)

Ega gap qurilishida boshqa birliklar bilan sintagmatik munosabatda bo'ladi. Ega shakl va mazmun birligidan iborat bo'lgan butunlik ekan, uning sintagmatik munosabati ham ikki tomonlama bo'ladi:

1. Shakliy sintagmatik munosabat.
2. Mazmuniy sintagmatik munosabat.

Eganing kesim sintaktik shakli bilan bo'lgan munosabati shakliy sintagmatik munosabat hisoblanadi. Bu eganing birinchi darajali munosbatidir. Shu bilan birga, ega o'z ichida boshqa sintaktik shakllar bilan munosabatga kirishib, kesim sintaktik shakli bilan munosabatiga nisbatan bir butunlikni hosil qilishi mumkin. Masalan: Uyga oq halat kiygan kishilar kirib keldi(O'.Hoshomov).

¹ A.G'ulomov, M.Asqarov "Hozirgi o'zbek adabiy tili"

Demak, eganing sintagmatik munosabatini ikki darajaga bo'lish mumkin:

- a) Eganing kesim bilan munosabati.
- b) Eganing ichki munosabati (aniqlovchi -aniqlanmish).¹

Eganing gapdagi ishtirokiga ko'ra quyidagicha tasnif qilinadi;

1. Egali gaplar

2. Egasiz gaplar

Egasi mavjud gaplar egali gaplardir: **Biz** bugun Samarqandga boramiz.

Egasi mavjud bo'lmagan gaplar egasiz gaplardir: Bugun Samarqandga boramiz.

Egasiz gaplarning quyidagi turlari mavjud:

1. Shaxsi (egasi) ma'lum gaplar. Bunday gaplarda ega kesimning shaxs-son shakllaridan ma'lum bo'lib turadi: *Qachongacha qorning o'ylab o'tadirsan? Qachongacha ko'kdan chalpak kutadirsan?*

2. Shaxsi (egasi) umumlashgan gaplar. Bunday gaplarda gapning umumiy mazmuni barcha shaxslarga aloqador bo'ladi: *Boshinga qilich kelsa ham rost gapir.*

Maqol va matallar, hikmatli so'zlar, odat tusiga kirib qolgan rasm-rusumlarni bayon etuvchi gaplarda ega, asosan, umumlashgan bo'ladi: *O'zbekchilikda mehmonni juda qadrlaydilar. Bugungi ishni ertaga qo'yima.*

3. Shaxsi (egasi) noma'lum gaplar. Bunday gaplarda: a) Kesim fe'l bilan ifodalanadi va ish-harakatni bajarishga imkoniyat, zaruriyat, shart, tilak, istak kabi ma'nolarni ifodalab keladi.

b) Bu gaplar kesimining eng muhim belgisi – uning tarkibida egalik qo'shimchalarining yo'qligidir.

Bu gaplar shaxssiz emas, harakatni mantiqan kimdir bajaradi, lekin uni gapda ifodalab bo'lmaydi: *Bu mavzuni o'qish shart emas. Oyni etak bilan yopib bo'lmas. Endi qattiq o'qishga to'g'ri keladi.*

Egasiz gaplarning yana quyidagi turlari ham shaxsi (egasi) noma'lum gaplar deb talqin qilinadi.

1. Atov gaplar

2. So'z gaplar.

Atov gaplar – so'zlovchi ko'z o'ngida biror voqea-hodisani, narsa-buyum yoki davrni gavdalantirishga, xotira yiki hayolida ular bilan aloqador voqea-hodisani tiklashga xizmat qiluvchi vosita.

¹ N.Mahmudov, A.Nurmonov "O'zbek tilining nazariy grammatikasi(sintaksis)"

Atov gap bitta soʻzdan iborat boʻlishi ham, aniqlovchi bilan ham kengayib kelishi ham mumkin. 1. Bahor. 2. Erta bahor. 3. Eh yoshlik, yoshlik! Suvday oʻtib ketdi-ya.

Soʻz gaplar - bir soʻz qotib qolgan birikma shaklida boʻlib, boshqa soʻz bilan kengayish imkoniyatiga ega boʻlmaydi. Soʻz-gaplar tasdiq, inkor, soʻroq, taajjub, his-hayajon kabi maʼnolarni ifoda etib, ular matn bilan boʻgʻliq boʻladi. Soʻz-gaplar asosan modal va his-hayajon munosabatlarini ifoda etgani uchun ham koʻproq dialogik va baʼzan monologik nutqqa xosdir.

- *Qabulga kirasizmi? – Yoʻq.*
- *Ovqatingizni pishirib qoʻydim. – Rahmat.*
- *Oʻqishga boramizmi – Albatta.*

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyhati

1. Gʻ.Abdurahmonov, A.Sulaymonov, X.Xoliyorov, I.Omonturdiyev “Hozirgi oʻzbek adabiy tili”
2. A.Gʻulomov, M.Asqarov “Hozirgi oʻzbek adabiy tili”
3. N.Mahmudov, A.Nurmonov “ Oʻzbek tilining nazariy grammatikasi”
4. J. Yokubov, & D. Sotvoldiev (2023). POETICS OF OJIZ’S GHAZALS. Science and innovation, 2 (C11), 35-40. doi: 10.5281/zenodo.10161044
5. Urayimova , M., & Sotvoldiyev, D. (2023). QOʻRQOQ VA JOHILLARGA KOʻZGU BOʻLGAN HIKOYA. Ilm-Fan Va taʼlim, 1(12).
6. Saydullayeva, Z., & Sotvoldiyev, D. (2023). “RAMAZON” – OYLARNING VA ODAMLARNING SULTONI (ERKIN AʼZAMNING “ANOYINING JAYDARI OLMASI” HIKOYASI HAQIDA) . Interpretation and Researches, 1(21).
7. Toʻlanova , M., & Sotvoldiyev , D. (2023). “BOBURNOMA”DA OʻSIMLIK VA HAYVONOT OLAMI TASVIRI. Talqin Va Tadqiqotlar, 1(31).
8. Мухаммадюсуф, И. (2023). “БОБУРНОМА” ДА АМИР ТЕМУР ОБРАЗИ. Ilm-fan va taʼlim, 1(1).
9. Ikromov, M. (2023). “Boburnoma” da Alisher Navoiy badiiy portreti va psixologik holati. Ilm-fan va taʼlim, 1(1).
10. Sherboyeva, G., & Ikromov, M. (2023). OʻZBEK TILI FRAZEMALARINING LINGVOKULTROLOGIK XUSUSIYATLARI. Talqin va tadqiqotlar, 1(30).